

СПАДЩИНА ПРОФЕСОРА
КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ
ВАСИЛЯ ЕКЗЕМПЛЯРСЬКОГО
ЯК ПРОЛОГ ДО ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ
«ПУБЛІЧНОЇ ТЕОЛОГІЇ»*

HERITAGE OF THE PROFESSOR
OF THE KYIV THEOLOGICAL ACADEMY
VASYLIY EKZEMPLIARSKIY
AS A PROLOGUE TO THE HISTORY
OF THE DOMESTIC “PUBLIC THEOLOGY”

Volodymyr Bureha, PhD in History, PhD in Theology, professor, Vice-Rector in Scientific and Theological Work of Kiev Theological Academy of Ukrainian Orthodox Church (Kyiv, Ukraine)

Володимир Бурега, кандидат історичних наук, кандидат богослов'я, професор, проректор з науково-богословської роботи Київської духовної академії Української Православної Церкви (Київ, Україна)

ORCID ID: 0000-0001-9207-7723

E-mail: VBureha@gmail.com

“Богословские размышления” № 23, 2019: 23-36

DOI: 10.29357/2521-179X.2019.23.02

Abstract: The article is dedicated to the intellectual history of the early twentieth century of the Kyiv Theological Academy. In the years of the First Russian Revolution (1905-1907) in

Анотація: Статтю присвячено інтелектуальній історії Київської духовної академії початку ХХ ст. В роки Першої російської революції (1905-1907 рр.)

* Стаття поступила в редакцію 20.07.2019; утверджена в печать 5.09.2019.

the Kyiv Theological Academy was formed a liberal party of professors. They were advocating the idea of a reform of theological education system. In particular, the reformers called for the democratization of the inner life of the theological academies, for the academies autonomy in relation to the power of the bishops, and for the election of higher administrative positions in the academies. In addition, liberal professors tried to find new ways of Orthodox theology developing. They advocated the approximation of theology to the needs of the present, for overcoming the closeness and scholasticity of academic theology. One of the brightest representatives of this ideological course was the professor of the Kyiv Theological Academy Vasiliy Ekzemplyarskiy (1875-1933). In teaching moral theology, he tried to discuss with the students the actual social problems. In his publications in the 1905-1912, one can see the seeds of what is now called "public theology". In particular, his program articles were dedicated to the problem of the morality of international politics and the problem of the death penalty. A wide resonance was caused by his article devoted to the comparison of the social doctrine of St. John Chrysostom and Leo Tolstoy. The views expressed in this article caused the discontent of the church leadership. In particular, Ekzemplyarskiy here severely condemned the "official" theology, which, in his opinion, tried to justify the non-Christian actions of the state through biblical arguments. As a result, in 1912, Ekzemplyarskiy was dismissed from the Academy and was able to return to teaching only after the February Revolution, 1917. In connection with further revolutionary upheavals, the ideas of professor Ekzemplyarskiy, unfortunately, did not develop. Nevertheless, the legacy of Vasiliy Ekzemplyarskiy was an important prologue to the formation of domestic "public theology".

Keywords: Kyiv Theological Academy, Russian revolution 1905-1907, public theology, moral theology, Ekzemplyarskiy Vasyliy, Leo Tolstoy, John Chrysostom.

в Київській духовній академії оформилася ліберальна партія професорів, яка обстоювала ідею докорінної реформи духовної освіти. Зокрема, реформатори закликали до демократизації внутрішнього життя духовних академій, їх автономії по відношенню до влади єпископів, виборності вищих адміністративних посад в академіях. Крім того, ліберальні професори намагалися знайти нові шляхи розвитку православної теології. Зокрема, вони виступали за наближення богослов'я до потреб сучасності, за подолання замкненості та схоластичності академічної теології. Одним з найбільш яскравих представників цієї ідейної течії був професор Київської духовної академії Василь Екземпллярський (1875-1933). Викладаючи моральне богослов'я, він намагався обговорювати зі студентами актуальні проблеми сучасності. В публікаціях Екземпллярського 1905-1912 рр. можна бачити паростки того, що сьогодні звуть «публічною теологією». Зокрема, його програмні статті були присвячені проблемі моральності міжнародної політики та проблемі смертної кари. Особливий резонанс викликала його стаття, присвячена порівнянню соціального вчення св. Іоанна Златоуста та Льва Толстого. Думки, висловлені в цій статті, викликали невдоволення церковного керівництва. Зокрема, Екземпллярський тут жорстко засудив «офіційне» богослов'я, яке, на його думку, намагалося виправдати біблійними аргументами нехристиянські вчинки держави. В результаті у 1912 р. Екземпллярський був звільнений з Академії і зміг повернутися до викладацької діяльності лише після Лютневої революції 1917 р. У зв'язку з подальшими революційними потрясіннями ідеї професора Екземпллярського, нажаль, не отримали розвитку. Тим не менше, спадщина Василя Екземпллярського була важливим прологом до формування вітчизняної «публічної теології».

Ключові слова: Київська духовна академія, Російська революція 1905-1907 рр., публічна теологія, моральна теологія, Василь Екземпллярський, Лев Толстой, Іоанн Златоуст.

Коли сьогодні в Україні говорять про «публічну теологію» як новий напрямок богословської думки, слід враховувати багату історію вітчизняного богослов'я. В широкому значенні мета «публічної теології» визначається як «аналіз публічного виразу християнської віри, а також публічного застосування християнської віри для цілого суспільства та середовища»¹. Звісно, що таку мету ставили перед собою і мислителі попередніх поколінь. Подібна проблематика обговорювалася і вітчизняними православними мислителям. Хоча, очевидно, що сучасний контекст теологічних дискусій суттєво відрізняється від попередніх історичних епох.

Мені хотілося б звернутися до подій початку ХХ ст. (перш за все, у роки революції 1905–1907 рр.). Тоді у Києві серед професорів Київської духовної академії тривали запеклі дискусії як про шляхи реформування духовної освіти, так і з широкого кола соціальних питань. Ці дискусії знайшли відбиток, зокрема, на сторінках часопису «Труди Київської духовної академії». Я б хотів вказати на певні аспекти цих дискусій. Це допоможе усвідомити певну тяглість вітчизняної богословської думки. Однак, для вірного розуміння дискусій початку ХХ ст. слід враховувати загальний історичний контекст тих подій.

Під час революційних потрясінь 1905–1907 рр. серед професорів КДА виразно оформилися дві партії, які умовно можна позначити як «ліберальну» (або реформаторську) та «консервативну». Ліберали виступали за докорінну реформу духовних академії. У 1905 р. після хвилі студентських страйків в університетах було розширено права університетського самоврядування. 27 серпня 1905 р. Рада міністрів затвердила «Тимчасові правила про управління вищими навчальними закладами», які передбачали виборність ректорів та деканів, а також надавали права самоврядування (або, як тоді казали, «автономії») університетським радам². Після цього студенти та ліберально налаштовані професори духовних академії почали виступати за впровадження «автономії» і в духовних навчальних закладах.

На початку жовтня 1905 р. студенти Київської духовної академії виступили з вимогою впровадити в життя Академії самоврядування та відмовилися відвідувати заняття до тих пір, доки не будуть виконані їхні вимоги. Так розпочався студентський страйк. Київський митрополит Флавіан (Городецький) доповів про ці події до Петербургу. В результаті у Святішому Синоді було прийнято рішення призупинити заняття в духовних академіях, а студентів розпустити по домівках до наступного навчального року. Після цього при Синоді було створено Комісію з представників усіх чотирьох духовних академії Російської імперії. Ця комісія підготувала проект «Тимчасових правил» для духовних академії, які були затверджені Синодом та введені в дію з початку 1906 р. Відтепер Рада Академії отримувала право обирати ректора на чотирирічний термін. Синод мав лише затверджувати обрані в академіях кандидатури. Виборною ставала і посада інспектора. Загалом, було значно розширено повноваження Ради Академії та зменшено залежність

¹ Архімандрит Кирило (Говорун), *Українська публічна теологія*, Київ, 2017, 15.

² Б. К. Тебиев, «Студенческая и учащая молодежь в революции 1905–1907 гг.» в *Высшее образование в России* 2 (2017): 157–168.

академії від правлячих єпископів. Планувалося переглянути й інші положення Статуту духовних академії³.

У січня 1906 р. в КДА було відновлено навчання. На початку лютого комісія, створена з професорів КДА, опрацювала проект нового Статуту духовних академії, який було передано на розгляд Синоду. Проект передбачав докорінну реформу Академії. Зокрема, духовні академії пропонувалося перейменувати на «Православні богословські академії». Автори проекту вважали за потрібне ліквідувати станова замкненість академії та перетворити їх на всестанові вищі богословські навчальні заклади. Проект закріплював виборність посади ректора та розширення прав Ради Академії. Пропонувалося відкрити в академіях низку нових кафедр (зокрема, правознавства та порівняльного мовознавства)⁴.

Цей проект викликав жорстку критику з боку консервативної частини професури, однак більшістю голосів він був схвалений Радою КДА. Незважаючи на те, що проект нового Статуту не був схвалений у Синоді та ніколи не був запроваджений у життя, він яскраво свідчив про настрої у професорському середовищі Київської духовної академії. Інституційні зміни, запропоновані в цьому проекті, відбивали прагнення до відкритості. Духовні академії та богословська наука в цілому мали повернутися обличчям до сучасного світу. Новим завданням богослов'я мало стати, на думку авторів проекту, християнське осмислення сучасних суспільних процесів. Богослов'я мало дати свої відповіді на злободенні запити сучасності.

В революційні роки ліберальна частина професури фактично взяла до своїх рук ключові посади в Київській академії. Зокрема, 31 серпня 1906 р. Рада Академії таємним голосуванням обрала інспектором одного з авторів проекту нового Статуту, активного прихильника реформ — професора В. П. Рибинського. А 6 вересня 1907 р. в Києві відбулося обрання ректора шляхом таємного голосування. Обраним виявився священник Олександр Глаголев, екстраординарний професор кафедри давньоєврейської мови та біблійної археології. Однак, Святіший Синод не затвердив отця Олександра на посаді ректора, наполягаючи на обранні кандидата з числа ченців. Нове голосування відбулося в Раді 19 грудня. Згідно з його результатами на посаду ректора було обрано єпископа Феодосія (Олтаржевського), який на той час був вікарієм Полтавської єпархії. У Петербурзі новий вибір було схвалено⁵.

У 1908 р. після того, як пристрасті революційних років вже вщухли, Святіший Синод доручив Волинському архієпископу Антонію (Храповицькому) провести ревізію Київської духовної академії. Відгук владики Антонія про Академію виявився різко негативним⁶. Викладацьку корпорацію він звинувачував у підтримці

³ В. В. Бурєга, «История Киевской духовной академии (XIX – начало XX вв.)» в *Православная энциклопедия*, Том 33 (Москва, 2013), 105–106.

⁴ Выработанный в собраниях Совета Киевской духовной академии 3, 4, 5, 6, 7 и 8 февраля 1906 года проект устава православных богословских академий, в *Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1905–1906 учебный год*, Киев, 1906, 292–326.

⁵ В. В. Бурєга, «История Киевской духовной академии (XIX – начало XX вв.)» в *Православная энциклопедия*, Том 33 (Москва, 2013), 106.

⁶ Архиепископ Антоний (Храповицкий), *Отчет по Высочайше назначенной ревизии Киевской духовной академии в марте и апреле 1908 г.*, Почаев, 1909.

революційних настроїв і навіть у нігілізмі. Це змусило Академію виступити з публічним спростуванням звинувачень, висунутих ревізором. У 1910 р. кілька професорів Київської академії видали брошуру, в якій намагалися довести безпідставність тверджень архієпископа Антонія⁷.

У тому ж 1910 р. «Тимчасові правила», які діяли в академіях з 1906 р., були скасовані. Тоді ж новим ректором КДА був призначений єпископ Інокентій (Ястребов). Навколо нього згуртувалася консервативна частина академічної корпорації, яка намагалася відтіснити «лібералів» від впливу на внутрішнє життя Академії. Протягом кількох років атмосфера в Академії помітно змінилася. Очікування реформаторів не справдилися. Церковне керівництво знову повернулося до консервативного курсу.

В контексті цих подій слід сприймати і ту богословську полеміку, яка тривала в ці роки у професорському середовищі. Ми звернемо увагу на публікації лише одного з професорів КДА тих років – Василя Ілліча Екземплярського (1875–1933). Він вважається одним з найбільш яскравих представників тодішньої молоді генерации київських богословів. Екземплярський закінчив КДА у 1901 р. та з 1902 р. обійняв в Академії кафедру морального богослов'я. У 1904 р. він захистив магістерську дисертацію на тему «Библейское и святоотеческое учение о сущности священства»⁸.

За спогадами сучасників, Василій Екземплярський намагався впровадити принципово новий підхід у викладанні морального богослов'я. Він зосереджував увагу студентів на актуальних етичних проблемах. Екземплярський намагався надати моральному богослов'ю особливої життєвості. У 1908 р. архієпископ Антоній (Храповицький), який відвідав лекцію професора Екземплярського під час ревізії Академії, писав, що Екземплярський – це «горячо одушевленный ... молодой лектор», який вносить до своїх лекцій «слишком много публицистического элемента». Також ревізор зазначав, що Екземплярський прагне бути «современным и либеральным (в благородном смысле этого слова)». Його лекції користувалися особливою популярністю серед студентів⁹.

Саме в публікаціях Василя Екземплярського, які з'явилися у період з 1905 по 1912 рр., можна бачити очевидні паростки того, що сьогодні звуть «публічною теологією». В них автор намагався з християнської точки зору осмислити злободенні суспільні проблеми. Вже сам цей підхід сприймався сучасниками як принципова новація та викликав жорстку критику в консервативних церковних колах. Ми представимо тут основні ідеї, наявні в публікаціях Екземплярського цього періоду. Ми базуємося на чотирьох його програмних статтях, кожна з яких можна вважати по-своєму знаковою. Це публікації:

⁷ *Правда о Киевской духовной академии: Вынужденный ответ на изданную архиепископом Волынским Антонием брошюру «Отчет по Высочайше назначенной ревизии Киевской духовной академии в марте и апреле 1908 г.»*, К., 1910.

⁸ Марина Ткачук, «Екземплярський Василь Ілліч», *Київська духовна академія в іменах: 1819–1924: енциклопедія: в 2 т.*, упоряд. і наук. ред. М. Л. Ткачук; відп. ред. В. С. Брюховецький. Т. 1 (К., 2015), 488–493.

⁹ Архієпископ Антоній (Храповицький), *Отчет по Высочайше назначенной ревизии Киевской духовной академии в марте и апреле 1908 г.*, 55–56.

«К вопросу об отношении нравственности к политике (Нравственные нормы жизни и международные отношения)» (1905);

«Несколько мыслей по поводу защиты смертной казни в русской богословской литературе последнего времени» (1907);

«Гр. Лев Толстой и св. Иоанн Златоуст в их взглядах на жизненное значение заповедей Христовых» (1911);

«Несколько слов уволенного профессора духовной академии в защиту своего богословского направления» (1912).

Перша з цих статей являє собою промову, підготовлену Екземплярським для виступу на урочистому щорічному акті Київської духовної академії. За традицією того часу щороку 26 вересня в Академії проводився Актівий день. Центральною подією цього дня було виголошення одним з професорів промови на богословську чи історичну тему. Доповідача призначала Рада Академії. Восени 1904 р. Рада доручила підготовку урочистої промови на наступний 1905 р. молодому доценту Василю Екземплярському. Він сам мав обрати тему виступу та погодити її з ректором Академії¹⁰.

Звісно, коли у 1904 р. Рада приймала це рішення, ніхто не міг передбачити революційних подій наступного року. Схоже, що після початку революції у січні 1905 р. Василь Екземплярський вирішив надати своїй промові актуальності і гостроти. Тому він і обрав тему про відношення моральних норм до сфери міжнародної політики. В результаті текст цієї промови став одним з факторів активізації реформаторських настроїв в КДА¹¹. Буквально за тиждень після урочистого акту в Академії розпочався студентський страйк.

Вихідним пунктом для роздумів Василя Екземплярського був той факт, що у сфері міжнародних відносин діють норми, які важко узгодити з християнською мораллю. Ті вимоги, які Церква пред'являє до своїх членів, вважаються обов'язковими в особистому житті. Однак, у взаєминах між державами християни чомусь користуються зовсім іншими нормами. Монархи та полководці в сфері так званої «великої політики» завжди зневажали нормами моралі. Екземплярський зве це принципом відокремлення «державної моралі» від особистої. Якщо окремі особи мають керуватися у приватному житті поняттям морального добра, то державні діячі керуються поняттям блага держави. Якщо в особистій моралі ідеалом є жертвоне служіння ближньому та подолання власного егоїзму, то у міжнародній політиці все навпаки: «Здесь забота о выгодном для своего народа и государства признается единственным добрым делом, оправдывающим безусловно всякие средства и приемы для осуществления этого доброго»¹².

¹⁰ *Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1904–1905 учебный год*, Киев, 1905, 60–61.

¹¹ Слід зазначити, що Василь Екземплярський через хворобу не зміг бути присутнім на акті 26 вересня 1905 р. Його промову зачитав один з лідерів ліберального крила професури – Володимир Рибінський. Див.: *Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1905/1906 учебный год*, в *Труды Киевской духовной академии* 12 (1906): 591.

¹² Василь Екземплярський, «К вопросу об отношении нравственности к политике (Нравственные нормы жизни и международные отношения),» в *Труды Киевской духовной академии* 11 (1905): 266–267.

У відносинах між християнськими державами нормою є війни, віроломство та жорстокість. Екземплярський пише, що в сфері міжнародних відносин «мы живем чисто языческими идеалами грубого насилия и служения узко эгоистическим национально-государственным интересам». Для політичного діяча моральний кодекс — це зовсім не заповіді Божі. Навпаки, якщо політичний діяч віддає перевагу християнським моральним нормам, а не державним інтересам, «это в лучшем случае — мечтательный сентиментализм, а в худшем — измена отечеству, политическое преступление»¹³. Екземплярський робить невтішний висновок: слово християнської проповіді все ще не змогло охопити собою людство. Воно не проникло до сфери політики. А коли так, то, як сміливо пише Екземплярський, «современному государству ошибочно усваивается наименование христианского»¹⁴.

Центральне питання, яке ставить в цій статті Василь Екземплярський, формулюється наступним чином: «Возможно ли существенное различие нравственных требований, прилагаемых к частной жизни, с требованиями или нормами общественно-политической жизни; возможно ли, говоря проще, верить в то, что безнравственное для отдельного лица может явиться долгом для целого общества?»¹⁵ Сам він дає негативну відповідь на це питання. Для нього норми моралі є єдиними як у приватному житті, так і в сфері суспільно-політичній. Він чітко вказує, що «христианство никогда не может примириться с оправданием безнравственной политики и всецело разрушает все попытки оправдать ее на основе идеи служения своему народу или своему государству»¹⁶. Екземплярський формулює і певний ідеал християнського держави: «Государство христианское, как союз христиан, должно быть учреждением нравственным, должно ставить достойные цели своего существования и в достижении этих целей служить делу созидания Божьего Царства»¹⁷.

Екземплярський виходить з того, що впровадження християнської моралі до сфери особистого життя тривало не одне століття. А шлях моралі до сфери міжнародної політики виявився ще довшим. Тому тільки у модерну добу можна бачити певні зміни у цій сфері. На думку Екземплярського, тільки починаючи з трактату Гуго Гроція «Про право війни і миру» (1625) до міжнародних відносин поступово проникають правила справедливості та людяності. Отже, Екземплярський цілком позитивно оцінює суспільно-політичний прогрес. Для нього прогрес суспільства в цілому та прогрес у сфері міжнародного права зокрема є *моральним прогресом*. В результаті цього прогресу до соціальної сфери поступово проникають не тільки норми права, але й закони християнської моралі. У сфері міжнародних відносин

¹³ Василий Экземплярский, «К вопросу об отношении нравственности к политике (Нравственные нормы жизни и международные отношения),» в *Труды Киевской духовной академии* 11 (1905): 275.

¹⁴ Василий Экземплярский, «К вопросу об отношении нравственности к политике (Нравственные нормы жизни и международные отношения),» в *Труды Киевской духовной академии* 11 (1905): 286.

¹⁵ Василий Экземплярский, «К вопросу об отношении нравственности к политике (Нравственные нормы жизни и международные отношения),» в *Труды Киевской духовной академии* 11 (1905): 276.

¹⁶ Василий Экземплярский, «К вопросу об отношении нравственности к политике (Нравственные нормы жизни и международные отношения),» в *Труды Киевской духовной академии* 11 (1905): 288.

¹⁷ Василий Экземплярский, «К вопросу об отношении нравственности к политике (Нравственные нормы жизни и международные отношения),» в *Труды Киевской духовной академии* 11 (1905): 289.

це означає, наприклад, відмову від права грубої сили та пошук гуманних методів ведення війни. Можна сказати, що самі норми права Екземплярський вважає результатом впровадження в життя християнської етики.

Це вкрай важлива риса світогляду Василя Екземплярського. Він вбачає в християнстві величезну силу, здатну реформувати суспільне життя. І впровадження у сфері міждержавних взаємин норм права він тлумачить саме як реформування цієї сфери на основі християнської моралі. В цілому, Екземплярський у 1905 р. оптимістично дивився у майбутнє. Його стаття проникнута сподіванням на те, що вже у найближчому майбутньому сфера політики та міжнародних відносин стане більш гуманною, що світло Христової істини проникне і сюди.

Тепер, коли з тих часів минуло вже більше ста років, і ми знаємо, через які випробування пройшло людство у ХХ ст., можна сказати, що надія професора Екземплярського, нажаль, не справдилася. Саме у ХХ ст. людство пережило найкривавіші військові конфлікти за всю свою історію. Саме ХХ ст. породило тоталітарні режими, які явили небачену раніше жорстокість. Перифразуючи Василя Екземплярського, можна сказати, що саме у ХХ ст. людство побачило політичні режими, які знаходилися по ту сторону добра та зла та зводили суспільне життя «на ступень жизни чисто животной»¹⁸. Отже, проблема впровадження норм моралі до сфери міжнародної політики та загалом до публічної сфери, яку так гостро відчував професор Екземплярський, не втратила своєї актуальності і до сьогодні.

Досить резонансною була стаття Василя Екземплярського, яка стосувалася проблеми смертної кари. Вона з'явилася на сторінках «Трудов КДА» у березні 1907 р. Автор сам вказує на причини свого зацікавлення цією темою. По-перше, в революційні роки як державні органи, так і революціонери діяли з показовою жорстокістю. Смертні вироки досить часто виносилися державними судами по відношенню до революціонерів. Але у відповідь і прихильники революції здійснювали розправи над державними чиновниками. Як писав Василь Екземплярський, пролита кров «вопиет к совести..., касается и нашего сердца»¹⁹.

Але існував ще й другий фактор, який непокоїв київського професора. Він вказує на дивний парадокс. Ще з другої половини ХІХ ст. в російській юридичній науці перемогла точка зору про необхідність відмови від смертної кари. Разом з тим, представники православної богословської думки в Російській імперії в переважній більшості виступали на підтримку смертної кари. Василь Екземплярський вказує кількох православних авторів, які обґрунтовували припустимість смертної кари з богословської точки зору. Серед них, до речі, був і архієпископ Антоній (Храповицький), який за рік після видання цієї статті прибув до Київської академії з ревізією.

Професор Екземплярський перелічує біблійні аргументи, які наводилися в богословській літературі на захист смертної кари. Після ґрунтовного їх аналізу він

¹⁸ Василий Экземплярский, «К вопросу об отношении нравственности к политике (Нравственные нормы жизни и международные отношения),» в *Труды Киевской духовной академии* 11 (1905): 278.

¹⁹ Василий Экземплярский, «Несколько мыслей по поводу защиты смертной казни в русской богословской литературе последнего времени,» в *Труды Киевской духовной академии* 3 (1907): 379.

повністю відкидає усі ці аргументи. Екземплярський пише, що в його серці викликають обурення спроби «освятити смертну казнь» іменем Христа²⁰.

Ми не будемо відтворювати критику Екземплярським на адресу прибічників смертної кари. Ми вкажемо лише на його концептуальні роздуми, які розвивають ідеї, висловлені у 1905 р. Перш за все, наявність смертного покарання в християнському суспільстві для Екземплярського є ще одним яскравим свідченням того, що норми християнської моралі все ще не охопили сферу суспільного життя. Він пише, що християнське одкровення як таке не виключає можливості його невірного розуміння. В сфері догматичного вчення постійно з'являлися рухи, які кваліфікувалися як ересі. В боротьбі з такими помилками і формувалося християнське вчення. На думку Екземплярського, щось подібне відбувається і в сфері християнської моралі. Він вважав, що саме сучасність має стати епохою, «которая начинается собою период исследования именно основ нравственного христианского учения». Для Екземплярського це не означало, що норми християнської етики залишаються невідомими чи невідкритими людству. Йдеться про те, що норми моралі, які чітко вказані в Євангелії, все ще не є нормами життя суспільства, яке називає себе християнським. Більш того, в сфері суспільної моралі існують очевидні викривлення християнської етики, які потребують виправлення.

Екземплярський наголошує, що процес християнізації суспільства є вкрай повільним. Однак, при цьому він знову наголошує, що християнство як таке є реформуючою силою, яка поступово змінює взаємини між людьми, а отже змінює і юридичні норми. Питання про смертну кару, так само як і питання про впровадження норм моралі до сфери міжнародної політики, добре ілюструє важкий шлях християнського ідеалу до реального життя.

І тут Василь Екземплярський висловлює думку, яка згодом стане важливою ознакою його світогляду. Розмірковуючи над спробами богословського виправдання смертної кари, він говорить про два можливих шляхи морального богослов'я у соціальній сфері. Обидва вони визнають християнський моральний ідеал. Перший шлях робить цей ідеал мірилом якості суспільних відносин та інституцій. При такому підході ідеал стає життєвою нормою, якої слід прагнути та яку слід реалізувати в усіх сферах людського життя. Але можливий й інший шлях. Він ґрунтується на визнанні принципової неможливості втілити християнський ідеал в реальному житті. В результаті високий ідеал зводиться до реального морального рівня життя суспільства. При цьому другому підході моральне богослов'я починає освячувати усі існуючі форми суспільного життя. Як писав Екземплярський, прихильники другого шляху морального богослов'я, прагнуть «освятити авторитетом Христа те устойчивые учреждения государственной жизни, которые несогласны с духом Христова учения»²¹.

²⁰ Василий Экземплярский, «Несколько мыслей по поводу защиты смертной казни в русской богословской литературе последнего времени,» в *Труды Киевской духовной академии* 3 (1907): 380.

²¹ Василий Экземплярский, «Несколько мыслей по поводу защиты смертной казни в русской богословской литературе последнего времени,» в *Труды Киевской духовной академии* 3 (1907): 382.

Яскравим прикладом цього другого шляху якраз і є спроби захистити смертну кару посиланнями на біблійні тексти. Екземплярський кваліфікує біблійні аргументи на користь смертної кари як пряме викривлення Благої Звістки: «В ново-заветном учении лишь путем крайнего его извращения возможно находить мысль об утверждении Господом смертной казни»²². Тому він закликає своїх опонентів «не говорить от имени Христа Спасителя и Церкви Его того, что противно самому существу христианского учения»²³. Цікаво, що на підтвердження цієї думки Василь Екземплярський посилається на працю Володимира Соловйова «Право и нравственность. Очерки из прикладной этики» (1897)²⁴. Загалом, роздуми Екземплярського значною мірою перегукуються з думками Соловйова. Можна сказати, що київський професор знаходиться в руслі саме руської релігійно-філософської традиції, яка йде від Соловйова.

В міркуваннях Екземплярського про смертну кару ми знову зустрічаємо думку про те, що культурний та моральний прогрес людства веде до більш гуманного ставлення до злочинців. З практики слідства та судочинства зникають знущання над злочинцями, вироки стають більш гуманними. В ідеалі це має призвести до повної відмови від застосування смертних покарань. Відмова ж від смертної кари буде означати більш глибоке проникнення до юридичної сфери норм християнської етики. Знов таки, Екземплярський тут цілком позитивно оцінює прогрес та надає йому християнського морального виміру.

В найбільш полемічній формі вказані ідеї Василя Екземплярського були висловлені в статті «Гр. Лев Толстой и св. Иоанн Златоуст в их взглядах на жизненное значение заповедей Христовых»²⁵. Цей текст зіграв ключову роль в житті професора Екземплярського. Стаття викликала обурення ректора Академії єпископа Інокентія (Ястребова). Лев Толстой був відлучений від Православної Церкви за свою жорстку критику церковного вчення. Тому сам факт його порівняння зі святим Іоанном Златоустом сприймався як блюзнірство. Єпископ Інокентій направив з цього приводу лист Київському митрополиту Флавіану, а той ініціював розгляд «справи Екземплярського» у Святішому Синоді у Петербурзі. В результаті у 1912 р. Василя Екземплярського було звільнено з Академії²⁶.

У відповідь на Синодальне рішення про своє звільнення професор Екземплярський у тому ж 1912 р. видав брошуру «За что меня осудили?». Тут він оприлюднив статтю «Несколько слов уволенного профессора духовной академии в

²² Василий Экземплярский, «Несколько мыслей по поводу защиты смертной казни в русской богословской литературе последнего времени,» в *Труды Киевской духовной академии* 3 (1907): 391.

²³ Василий Экземплярский, «Несколько мыслей по поводу защиты смертной казни в русской богословской литературе последнего времени,» в *Труды Киевской духовной академии* 3 (1907): 426.

²⁴ Василий Экземплярский, «Несколько мыслей по поводу защиты смертной казни в русской богословской литературе последнего времени,» в *Труды Киевской духовной академии* 3 (1907): 403. Див.: Владимир Соловьев, *Собрание сочинений*, Т. 8 (СПб., 1914), 578.

²⁵ Вперше надруковано в: *О религии Л. Толстого*, М., 1912, 76–113. Ми користуємося виданням: Василий Экземплярский, «Гр. Лев Толстой и св. Иоанн Златоуст в их взглядах на жизненное значение заповедей Христовых,» в Василий Экземплярский, *За что меня осудили?* К., 1912, 21–61.

²⁶ Марина Ткачук, «За що його засудили? (До історії вигнання з Київської духовної академії професора В. Екземплярського),» в *Київська Академія* 8 (2010): 64–78.

захисту свого богословського напрямку»²⁷, в якій пояснив свою світоглядну позицію. Ця стаття разом з публікацією, присвяченою Льву Толстому, в найбільш полемічній формі сумують роздуми Екземплярського про шляхи реалізації християнського морального ідеалу в суспільному житті. Саме в цих статтях він вживає термін «казенне» або «офіційне» богослов'я. Цим терміном він позначає той напрямок в моральній теології, представники якого намагаються «низвести верховний ідеал життя до її наличного рівня и от имени христианства освящать такие стороны жизни, которые не находятся в соответствии с евангельским ее идеалом»²⁸. «Казенне» богослов'я, як писав Екземплярський, спрямовує зусилля «на захисту всего, противного духу Христова учения, но фактически царящего в жизни»²⁹.

Саме відраза від казенного богослов'я, на думку київського професора, стала причиною конфлікту Льва Толстого з Церквою. Екземплярський дуже високо оцінював моральний пафос творів Толстого. Він зве Толстого проповідником, який піднявся «на висоту истинно христианского воодушевления». Толстой наполягав на необхідності реалізувати в житті Євангельський ідеал. Як пише Екземплярський, захист Толстим «высшей разумности и спасительности учения Христова останется навсегда памятником того, насколько человеческая совесть способна постигать духовную силу добра»³⁰.

Порівнюючи погляди Толстого з моральним вченням святого Іоанна Златоуста, професор Екземплярський вказує на одну важливу рису, яка зближує цих двох дуже різних мислителів. Йдеться про погляд на християнський ідеал не як на абстрактну істину, яка не може бути втілена в земному житті, а як на основу побудови людських взаємин. Св. Іоанн Златоуст та Лев Толстой, на думку Василя Екземплярського, «согласно смотрят на основы права собственности, в частности на то, что земля не должна входить в частное владение, одинаково отрицают клятву в христианской жизни, согласно смотрят на преимущества бедности, на ненормальности жизни в городе, преимущества рабочей трудовой жизни»³¹.

При цьому Екземплярський чітко пише про принципові розбіжності між світоглядом Златоуста і Толстого. Останній відкидає основні християнські догмати.

Словосполучення «казенне богослов'я», вжите Екземплярським, викликало прогнозовано негативну реакцію церковного керівництва як у Києві, так і у Петербурзі. В указі Святішого Синоду про звільнення Василя Ілліча з Академія особливо наголошувалося, що «господствующее направление современного богословия ... Экземплярский иногда презрительно называет “казенным”, “официальным”»³². Однак, відповідаючи на це звинувачення, він ще раз особливо наголосив, що вважає цей термін цілком адекватним.

²⁷ Василий Экземплярский, *За что меня осудили?* 3–21.

²⁸ Василий Экземплярский, *За что меня осудили?* 14.

²⁹ Василий Экземплярский, *За что меня осудили?* 22.

³⁰ Василий Экземплярский, *За что меня осудили?* 29.

³¹ Василий Экземплярский, *За что меня осудили?* 56.

³² Василий Экземплярский, *За что меня осудили?* 7.

Після свого звільнення з Київської духовної академії професор Екземплярський тимчасово втратив можливість займатися викладацькою діяльністю у вищих духовних навчальних закладах. Лише у 1917 р. після Лютневої революції він знову повернувся на професорську посаду в КДА. Тим не менше, його звільнення перервало можливість подальшого вільного розвитку богословської думки в Академії. Потрясіння, які спіткали КДА починаючи з 1917 р., також не сприяли подальшій еволюції тих нових паростків, які з'явилися в Академії на початку ХХ ст.

У 1912 р. після звільнення Екземплярського професорам духовних академій було заборонено брати участь в роботі релігійно-філософських товариств. Це також суттєво вплинуло на подальший розвиток вітчизняних як богослов'я, так і філософії. Та творча взаємодія руської філософії з академічним богослов'ям, яка була типовою для перших років ХХ ст., стала майже неможливою. І якщо в публікаціях Екземплярського 1905-12 рр. років можна бачити пошук певного богословсько-філософського синтезу, то в наступні роки руська філософія розвивається на певній дистанції від академічного богослов'я, яке сприймалося саме як «казене» або «офіційне».

Тим не менше, згадані публікації професора Екземплярського стали етапною подією в історії вітчизняної богословської думки. Сам Василь Ілліч не дає чіткої назви тому напрямку теології, який протистоїть «офіційному» богослов'ю та принциповим прибічником якого був він сам. Він лише вказує, що цей інший напрямок звертає увагу на реальні життєві проблеми, намагаючись розв'язати їх у світлі християнського ідеалу. Можна сказати, що це був певний заповіт наступним поколінням. Після 1917 р. довгих сім десятиліть творчий синтез, якого прагнув Екземплярський, був неможливим. І сьогодні, коли паростки такого синтезу знову пробиваються в публікаціях вітчизняних вчених, ми маємо з вдячністю згадати про тих, хто був у витоків цього синтезу та надати їм належну шану.

БІБЛІОГРАФІЯ

Антоний (Храповицкий), архиепископ. *Отчет по Высочайше назначенной ревизии Киевской духовной академии в марте и апреле 1908 г.* Почаев, 1909.

Бурга В. В. «История Киевской духовной академии (XIX – начало XX вв.)» В *Православная энциклопедия*, т. 33 (Москва, 2013): 96–110.

Выработанный в собраниях Совета Киевской духовной академии 3, 4, 5, 6, 7 и 8 февраля 1906 года проект устава православных богословских академий. В *Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1905–1906 учебный год*. Киев, 1906, 292–326.

Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1904–1905 учебный год. Киев, 1905.

Кирило (Говорун), архімандрит. *Українська публічна теологія*. Київ, 2017.

- Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1905/1906 учебный год. В *Труды Киевской духовной академии* 12 (1906): 578 – 611.
- Правда о Киевской духовной академии: Вынужденный ответ на изданную архиепископом Волынским Антонием брошюру «Отчет по Высочайше назначенной ревизии Киевской духовной академии в марте и апреле 1908 г.»*. Киев, 1910.
- Соловьев Владимир. *Право и нравственность. Очерки из прикладной этики*. Собрание сочинений, т. 8 (СПб., 1914), 519–658.
- Тебиев Б. К. «Студенческая и учащаяся молодежь в революции 1905–1907 гг.» В *Высшее образование в России* 2 (2017): 157–168.
- Ткачук Марина. «За що його засудили? (До історії вигнання з Київської духовної академії професора В. Екземплярського).» В *Київська Академія* 8 (Київ, 2010): 64–78.
- Ткачук Марина. «Екземплярський Василь Ілліч.» В *Київська духовна академія в іменах: 1819–1924: енциклопедія: в 2 т., упоряд. і наук. ред. М. Л. Ткачук; відп. ред. В. С. Брюховецький*, т. 1 (К., 2015), 488–493.
- Экземплярский Василий. «Гр. Лев Толстой и св. Иоанн Златоуст в их взглядах на жизненное значение заповедей Христовых.» В *О религии Л. Толстого*. М., 1912, 76–113.
- Экземплярский Василий. «К вопросу об отношении нравственности к политике (Нравственные нормы жизни и международные отношения).» В *Труды Киевской духовной академии* 11 (1905): 261–308.
- Экземплярский Василий. «Несколько мыслей по поводу защиты смертной казни в русской богословской литературе последнего времени.» В *Труды Киевской духовной академии* 3 (1907): 377–426.
- Экземплярский Василий. *За что меня осудили?* Киев, 1912.

BIBLIOGRAPHY

- Antonij (Hrapovickij), arhiepiskop. *Otchet po Vysochajshe naznachennoj revizii Kievskoj duhovnoj akademii v marte i aprele 1908 g.* Pochaev, 1909.
- Burega V. V. «Istorija Kievskoj duhovnoj akademii (XIX – nachalo XX vv.)» In *Pravoslavna jenciklopedija*, t. 33 (Moskva, 2013): 96–110.
- Vyrabotannyj v sobranijah Soveta Kievskoj duhovnoj akademii 3, 4, 5, 6, 7 i 8 fevralja 1906 goda proekt ustava pravoslavnyh bogoslovskih akademij. In *Izvyechenie iz zhurnalov Soveta Kievskoj duhovnoj akademii za 1905–1906 uchebnyj god*. Kiev, 1906, 292–326.
- Izvyechenie iz zhurnalov Soveta Kievskoj duhovnoj akademii za 1904–1905 uchebnyj god*. Kiev, 1905.
- Kyrylo (Hovorun), arkhimandryt. *Ukrains'ka publiczna teolohiia*. Kyiv, 2017.

- Otchet o sostojanii Kievskoj duhovnoj akademii za 1905/1906 uchebnij god. V *Trudy Kievskoj duhovnoj akademii* 12 (1906): 578 – 611.
- Pravda o Kievskoj duhovnoj akademii: Vynuzhdennyj otvet na izdannuju arhiepiskopom Volynskim Antoniem broshjuru «Otchet po Vysochajshe naznachennoj revizii Kievskoj duhovnoj akademii v marte i aprele 1908 g.»*. Kiev, 1910.
- Solov'ev Vladimir. *Pravo i npravstvennost'. Ocherki iz prikladnoj jetiki*. Sobranie sochinenij, t. 8 (SPb., 1914), 519–658.
- Tebiev B. K. «Studencheskaja i uchashhajasja molodezh' v revoljucii 1905–1907 gg.» V *Vyshee obrazovanie v Rossii* 2 (2017): 157–168.
- Tkachuk Maryna. «Za shcho yoho zasudyly? (Do istorii vyhnannia z Kyivs'koi dukhovnoi akademii professora V. Ekzempliers'koho).» V *Kyivs'ka Akademiia* 8 (Kyiv, 2010): 64–78.
- Tkachuk Maryna. «Ekzempliers'kyi Vasyl' Illich.» In *Kyivs'ka dukhovna akademiya v imenax: 1819–1924: Encyklopediya u 2-x tomakh*, edited by M. L. Tkachuk, V. S. Bryuhovec'kyj, t. 1 (Kyiv, 2015), 488–493.
- Jekzempljarskij Vasilij. «Gr. Lev Tolstoj i sv. Ioann Zlatoust v ih vzgljadah na zhiznennoe znachenie zapovedej Hristovyh.» V *O religii L. Tolstogo*. M., 1912, 76–113.
- Jekzempljarskij Vasilij. «K voprosu ob otnoshenii npravstvennosti k politike (Npravstvennye normy zhizni i mezhdunarodnye otnoshenija).» V *Trudy Kievskoj duhovnoj akademii* 11 (1905): 261–308.
- Jekzempljarskij Vasilij. «Neskol'ko myslej po povodu zashhity smertnoj kazni v russkoj bogoslovskoj literature poslednego vremeni.» V *Trudy Kievskoj duhovnoj akademii* 3 (1907): 377–426.
- Jekzempljarskij Vasilij. *Za chto menja osudili?* Kiev, 1912.